

БӨЛІМ: ЖАЛПЫ РУБРИКА

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ: кезеңге бөлу мәселелеріЖАРИЯЛАНДЫ
14.03.2021СІЛТЕМЕ
<https://bilimgger.kz/91999/>

Арынов Жумакан Маканұлы

Тарих ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы.

Тарихтың теориялық проблемалары тарихи процестің жалпы заңдылықтарын, оның табиғаты мен қозғаушы күштерін, сонымен бірге нақты тарихи құбылыстар мен процестерді қарастыру кезінде пай да болатын теориялық мәселелерді зерттеумен байланысты көптеген мәселелерді қамтитын сияқты. Біріншілері жалпы әлеуметтанулық сипатқа ие және тарихи материализмге ұшырайды. Соңғылары тарих ғылымы пәнінің мазмұнына енеді және сәйкесінше нақты тарихи шындықты зерттейтін және оны ғылыми тұрғыдан түсінетіндігімен тарихшылар зерттейді. Оларды құрастырушыға тағайындау өткенді объективті-шынайы білу және оған жету жолдары мен шарттары.

Тарих ғылымы әдіснамасының зерттеу нысанының мұндай түсіндірмесі тарихты материалистік тұрғыдан түсінудің табиғатынан өзінің теориялық негізде ме сін табады. Біздің әдебиетімізде тарихи материализмнің қоғамдық ғылымдардың, соның ішінде тарихтың әмбебап әдісі ретінде қабылданған сипаттамасы бар. Шынында да, марксистік тарих ғылымы қоғамдық өмір құбылыстарын талдауда тарихи материализмнің негізгі принциптерін басшылыққа алады.

Дәл осы әдіснамалық салада марксистік және буржуазиялық тарихнаманың түбегейлі айырма шылығы, олардың арасындағы барлық сәйкессіздіктердің барлық басқа нүктелерін анықтайды және тарихи ой саласындағы белгілі конвергенцияны мүмкін емес етеді. Бірақ тарихи материализмді марксистік тарихнаманың әдіснамалық негізі ретінде қарастыра отырып, оның кез-келген ғылым сияқты өзіндік тақырыбы бар екендігін ұмытпауымыз керек.

Қазақстан тарихын кезеңге бөлу тұжырымдамасы 1977-1980 жылдары жарияланған бес томдық “Қазақ ССР”-нің тарихында дамытылды. Революцияға дейінгі тарих 1, 2, 3-томдарда қаралды. Онда кезеңге бөлу мына сипатта:

1-кезең. Алашқы қауымдық құрылыс және оның ыдырауы.

2кезең. Феодалдық қатынастардың пайда болуы. Тайпалық одақтар және ерте феодалдық мемлекеттер.

3кезең. Қазақстан территориясында X-XII ғасырда феодалдық қатынастардың дамуы.

4кезең. Қазақ халқының және Қазақ хандығының құрылуы (XIV-XVII ғ.).

5кезең. Қазақстанның Ресейге қосылуы.

6кезең. Капиталистік қатынастардың енуі, дамуы және патриархты-феодалдық қатынастардың Қазақстанда ыдырауы. 7кезең. Қазақстан империализм кезеңінде. Социалистік төңкерістің қарсаңы [1].

Әр кезең өз кезегінде сатыларға бөлінеді. Мәселен, бірінші кезеңді авторлар 2 сатыға бөледі: тас ғасырыжәне алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырауы. Бірінші сатыда Қазақстан территориясында адам қоғамының генезисінің рулық қауымының құрылуы; екінші саты қола дәуіріне сәйкес келеді де, қауымдық құрылыстың ыдырап, алғашқы таптық қатынастардың пайда болуымен сипатталады. Екінші кезең үш сатыға бөлінеді. Бірінші ерте темір дәуіріндегі тайпалық одақтар, “ру қауымға орын берді де рулық институттар алғашқы таптық қатынастарға бейімделді, бірақ сырт бейнесі сақталып қалды”.

Екінші саты – Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу территориясындағы алғашқы таптық қоғамдар сатысы б.э. дейінгі I-мыңжылдықтың соңы біздің заманымыздың I ғасыры. Бұл сатыды “малға жеке меншік айқындалып, тайпалардың байлардың пайдасына жайылымдарды пайдалануға шекқою енгізілді”. Осы кезде құлиеленуші құрылыстың элементтері пайда бола бастады, бірақ ол дамымай, жаңа феодалдық уклад пайда болды, ол рулық, патриархалдық қатынастармен астасып жатты.

Үшінші саты – ерте феодалдық мемлекеттер сатысы, “бұл уақыт процесінде өзгеріс сатысы, осы жерден феодалдық қоғамдық-экономикалық құрылыс басталады” деп есептейді авторлар. Онда үшінші кезең – феодалдық қатынастардың даму кезеңі үш сатыға бөлінеді.

1саты Қараханидтер мемлекеті;

2саты Қыпшақ, қидан, найман, керей мемлекеттері (XI-XIII ғ.).

3саты Қазақстан моңғол қол астында (XIII-XIV ғ.).

Бірінші саты Қазақстанның оңтүстігінде феодалдық қатынастардың дамуымен сипатталады, онда феодализм түркі қоғамының барлық саласын қамтыды.

Екінші сатыда күрделі соғыс-саяси жағдай қалыптасып, саяси сахнада қыпшақ мемлекеті күшейіп, көшпелі шаруашылық пен оған байланысты патриархтық институттар қоғамдық-экономикалық прогресті тежеді.

Үшінші саты моңғол әскерінің басып кіруі іне жергілікті халықтың “іштей әлсіз, экономикалық және әлеуметтік жағынан ала-құла, түрлі халықтар мен тайпаларды қосып алып, күштеп ұстап отырған империяға қарсы күресінен тұрады”[2].

“Қазақ ССР тарихының” келесі үлкен кезеңін де авторлар үш сатыға бөледі;

Бірінші саты – XIV ғасыр мен XV ғасырдың бірінші жартысын қамтиды, шаруашылық өрлеу мен феодалдық қатынастардың дамуымен сипатталады.

Екінші саты – қазақ халықтығы мен қазақ хандығының құрылуы. Бұл кезде “қазақ қоғамында қатынастардың париархалдыфеодалдық жүйесі үстемдікпен орнатылды”. Автор лар оны феодализмнің патриархалды-рулық құрылыстың барлық негізгі атрибуттары бар варианты деп есептейді [3].

Мұндай сипат ХҮІ-ХҮІІ ғасырдағы қазақ хандығы сатысына да тән. Ол кезде баяу болсада қазақтардың қоғамдық мәдени өмірінде алға басушылық болды. Қазақстанның Ресейге қосылуы шартты түрде мынадай сатыларға бөлінеді:

1сатысы Қазақстанның Ресейге қосылуының тарихи алғышарттары (ХҮІІ ғасырдың I-ширегі), “ұлы зобалаң” уақыты және орыс-қазақ байланыстарының нығаюы.

2сатысы Қазақстанның Ресейге қосылуының басталуы (ХҮІІ ғасырдың II ширегі), кіші және орта жүздер орыс заңын қабылдап, жағдайлаы нығайды.

3сатысы ХҮІІІ ғасырдың II-жартысындағы Қазақстан, қазақтардың отарлауға және феодализмге қарсы күресінің өршуі.

4сатысы Қазақстан ХІХ ғасырдың I-жартысында, Ресеймен байланыстардың нығаюы. Қазақстан бүкіл ресейлік еңбек бөлісіне тартылып, біртіндеп бүкіл ресейлік нарыққа қосылды.

5сатысы Қазақстанның Ресейге қосылуының аяқталуы. Бұл сатыда орыс әскерінің Қоқан мен Хиуаға қарсы акциясының нәтижесінде Қазақстанның бүкіл территориясы Ресейге қарады. Алтыншы сатысы патриархалды-феодалдық қатынастардың бірте-бірте ыдырауы мен капиталистік көріністерінің көрініс беріп дамуымен ерекшеленеді. Қазақстан “капиталистік өнеркәсіп үшін шикізат пен өндіру рыногының неғұрлым негізі бола түсті”[4].

Бұл уақыттарда капитализмнің кең енуі және жерді алып қою қазақ ауылдарында әлеуметтік топқа бөлінуді жеделдете түсті, қазақ пролетариаты қалыптаса бастады. Қазақстан тарихының соңғы кезеңін авторлар империализм кезеңі деп атады. Онда экономика мен әлеуметтік қатынастардың жаңа үрдіс анықталды. Ауылдарда таптық бөлінулер жеделдеді. Мұның өзі ең ақырында ірі әлеуметтік-саяси өзгерістерге алып келді. Қазақстан тарихының бұл кезеңі төмендегі сатыларға бөлінген:

1-сатысы Қазақстан бірінші орыс төңкерісі кезеңінде.

2-сатысы Қазақстан столыпиндік реакция және жаңа төңкерістік өрлеу кезеңінде.

3-сатысы Бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 жылғы көтеріліс.

4-сатысы Қазақстан 1917 жылғы ақпан демократиялық төңкерісі кезеңінде. Осылайша “Қазақ ССР тарихының” авторлары үшін алғашқы қауымдық құрылыстан капитализмге және оның ең жоғарғы сатысы-империализмге қоғамдық-экономикалық дамуы тарихи процестердің негізгі мазмұны болды. Бұл жөнінде академиялық басылымдардан белгілі антрополог О.Исмағұловтың еңбектерінің ерекшелігі – ол неғұрлым аз идеологияланған және тарихи процестерді кезеңге бөлу мүлдем бөлек принциптерге құрылған. Бұл ең алдымен зертеу нысандарының өзіне тән ерекшеліктерінен туындады, антропологиялық процестерді өндіргіш күштердің дамуымен де байланыстыру қиын, бұл антропологиялық тарихи-материалистік нұсқаға көп тәуелді етпейді. О.Исмағұлов “Қазақстан халқы қола

дәуірден қазіргі заманға дейін” деген неғұрлым ертедегі ең ірі еңбегінде қазақтардың антропологиялық қалыптасуын мынандай кезеңдерге бөледі:

1-кезең Қола дәуірі (біздің заманымызға дейінгі ХҮІІ-ҮІІІ ғ.).

2-кезең Сақтар уақыты (біздің заманымызға дейінгі ҮІІ-ІҮ ғ.).

3-кезең Үйсін уақыты (біздің заманымызға дейінгі ІІІ-біздің заманымыздағы ІҮ ғ.).

4-кезең Түрік уақыты (біздің заманымыздағы ҮІ-ХІ ғ.).

5-кезең Монғол уақыты (ХІІ-ХҮ ғ.).

6-кезең Қазақтар (ХҮІ-ХХ ғ.) [5]. Қазақ халқының этногенетикалық дамуына арналған келесі еңбегінде кейінгі ортағасырлық және жаңа уақыт. Осылайша, қазақ тарихи ғылымында бірінші рет осындай жаңа уақыт кезеңі белгіленді [6].

Үйсін заманына антикалық деп аталған “Қазақстан ның этникалық антропологиясында” да әлемдік тарихи процеспен ұқсастық табу үрдісі байқалады [7].

Автор әр кезеңнің толық тарихи сипатын бермейді. Сонда да осы кезеңге бөлу совет заманындағы тарих ғылымында тарихи процесті саяси, әлеуметтік және экономикалық құрылымдардың дамуы емес. Қазақстанның жеке этносының даму процесі деп қарастырған маркстік теорияның қатаң идеологиялық схемасынан алыстауға жасалған талпыныс болды. 1964 жылы “Революцияға дейінгі Қазақстан тарихының библиографиясының” аннотациялық көрсет кіштерінің бірінші шығарылымы жарық көрді [8].

Е.Бекмахановтың редакторлығымен құрастыру шылардың тұтас бір ұжымы дайындаған бұл жұмыста Қазақстанның тарихи археологиясы, тарихы бойынша жүргізілген зерттеулердің тізімі берілген. Материалды тарауларға топтау негізінен 1957 жылы шыққан “Қазақ ССР тарихының” 1-томында келтірілген кезеңге бөлуге сәйкес жасалды. Сондықтан кейбір ерекшеліктері бар. Құрастырушылар республика тарихын мынадай кезеңдерге бөледі:

1. Моңғол шапқыншылығына дейінгі алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіндегі Қазақстан. Бұл кезең бірнеше сатыға бөлінеді, бұл жинақта келтірілген:

а. Алғашқы қауымдық құрылыс.

ә. Тайпалық одақтар.

б. Ерте феодалдық мемлекеттер (ҮІ-ХІІ ғ.).

2-кезең Қазақ хандықтары құрылғанға дейінгі моңғол шапқыншылығы кезіндегі Қазақстан.

3-кезең Алғашқы қазақ хандықтарының құрылуы және Ресейге бірігудің басталуына дейінгі Қазақстан.

4-кезең Ресейге қосылған кездегі Қазақстан (1730-1868 ж.).

Бұл кезең келесі сатыларға бөлінеді.

а. Қосылудың басталуы және барысы.

ә. Қазақ жерлерінің бірігуінің аяқталуы.

б. 1867-1868 жылдардағы реформа.

5-кезең Қазақстан реформа кезеңінде(1869-1890).

6-кезең Қазақстан империализм кезеңінде (1890-1917). Мұнда реформа кезеңін айрықша бөліп қарау керек, ол кезде 1867-1868 жылдардағы “Уақытша ережелер” қолданыста болды. 1988 жылы шыққан басқа бір жинақта бұл кезеңге бөлу аздап өзгерген. Үшінші кезең “Қазақстан халық тығының құрылуы және қазақ хандықтары (XIX-XVIII ғасырлар)”. Соңғы екі кезең бұл шығармада жоқ [9].

Біз осы тарау бойынша қорытынды жасайық. Советтік тарих ғылымында Қазақстан тарихын кезеңге бөлу мәселесінің талдамасы алғашқы жинақтау еңбектердің құрылуымен бірге басталады. Кезеңге бөлу мәселелері қазақтың белгілі тарихшы ғалымы С.Асфендияровтың еңбектерінде арнайы қарала бас тады. Ол Қазақстанда өткен процестерді маркстік теория көзқарасы тұрғысынан қарады.

Дегенмен орыс ғалымдары дәстүрге алған қазақтардың тарихын Россияға қосылғанға дейінгі және кейінгі кезеңдер деп екіге бөлуді ұстанды. 1930-жылдары Қазақстан тарихы ғылымының саласында КПССтің идеологиялық машинасының үстемдігінің күшеюіне байланысты жаңа кезең басталды. Біраз пікірталастардан кейін формациялық кезеңге бөлуге тоқталды. Бұл методологиялық қағидада қоғамдық құрылыстағы өзгерістердің көрсеткіші өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың ара қатынасы (сәйкестік және қарама-қайшылық) болып табылады. Өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың дамуына сәйкес келмеуі тап күресінің өршуіне, және төңкеріске ұласуына алып келеді [10].

Олай болса Марксистік тарихшылар өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың дамуын зерттегенде, олардың сәйкестік дәрежесіне талдау жасап, әлеуметтік қайшылықтар мен тап күресінің дамуын анықтауға тиіс болды.

Қорыта келгенде кезеңге бөлу тек осы белгілерге сүйене отырып тап күресіне талдау жасау арқылы қоғамдық дамуға талдау жасалады. Сондықтанда тарихи материализмнің іргелі қағидаттарын дамытуда ғылыми коммунизмнің негізін қалаушылар, әлеуметтік өмірдің құбылыстарын зерттеуде дәйекті түрде диалектикалық материализм принциптерін қолданды.

Бұл табиғаттың даму заңдылықтарын танып-білу үшін әзірленген әдісті адамзат қоғамының тарихын зерттеуге механикалық жолмен беру емес еді. Тарих заңдылықтары табиғат заңдарымен бірдей болмайды.

Олардың білімі әлеуметтік өмір құбылыстарын зерттеуге бағытталған әдістің материалистік диалектикасының негізін қалауды қажет етті. Сонымен, әлеуметтік ғылымдардың әмбебап әдісі ретінде қызмет ететін тарихи материализмде пән мен әдіс органикалық бірлікті құрайды, бұл оның көрнекті ғылыми тиімділігін анықтайды.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.